

ІІІ. ЕТНОІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Костянтин Баханов

ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ НА ІСТОРІЮ РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ В ШКІЛЬНИХ НАВЧАЛЬНИХ ПРОГРАМАХ КІНЦЯ 80-Х–90-Х РР. ХХ СТ.

У статті на підставі аналізу шкільних навчальних програм 1987–1998 рр. простежується зміна поглядів на сутність, періодизацію, добір сюжетики фактичного матеріалу та інтерпретацію подій історії України радянської доби.

Ключові слова: шкільна навчальна програма з історії, історія України, радянська доба.

Bakhanov K. The evolution of views on the history of the soviet epoch in the school curricula of the end 80–90 years. The article based on an analysis of school programs 1987–1998 years. traced the change of views on the nature, periodization, the selection of plot structure and interpretation of factual material events in the history of the Soviet period of Ukraine.

Keywords: school curriculum on the history, the history of Ukraine, soviet epoch.

Актуальність даної теми зумовлена тим, що зміна змісту шкільних програм з історії відбувається шляхом добору найсучасніших знань історичної науки відповідно до актуальних завдань шкільної історичної освіти, які висуваються суспільством у певний момент історичного розвитку. Тому ланцюг змін простежується досить чітко: сучасне суспільство змінюється, окреслюючи нові завдання перед історичною наукою і перед шкільною історичною освітою. Шкільна історична освіта, спираючись на наробки історичної науки, оновлює власний зміст. Отже, вивчення змін у шкільних програмах з історії дозволяють нам зрозуміти у

загальних рисах тенденції змін в історичній науці та еволюцію сучасного українського суспільства через спроби його цілеспрямованого впливу на історичну свідомість особистості учнів.

Останнім часом шкільні програми та підручники все частіше стають предметом досліджень як специфічне історіографічне джерело (С. Баханова, І. Гирич, О. Фукс, О. Удод, Н. Яковенко), у контексті становлення змісту шкільної історичної освіти (Н. Гупан, А. Зякун, С. Кульчицький, В. Мисан, О. Пометун, О. Удод), висвітлення радянського тоталітаризму (А. Жив'юк, Ю. Шаповал, С. Литвин, К. Стецевич, Д. Бондаренко та ін.).

Протягом останнього десятиріччя ХХ–початку ХХІ ст. зміст шкільної історичної освіти зазнав глибоких докорінних змін, які знайшли своє відображення в навчальних планах, програмах і державних стандартах. Виходячи з характеру змін, що відбулися, можна виділити, принаймні, три етапи: 1) 1989–1992 рр. – період введення історії України як самостійного курсу, вдосконалення програм із урахуванням «нового політичного мислення» та орієнтації на загальнолюдські цінності за старим формаційним підходом та радянськими схемами; 2) 1992–1996 рр. – формування змісту курсів історії України та всесвітньої історії за новими схемами, відхід від формаційного підходу як єдино правильного та спроби впровадити цивілізаційний підхід; 3) 1996–2005 рр. – час, пов'язаний зі створенням нових схем і підходів у формуванні змісту шкільної історичної освіти, що було закріплено у програмі 1996 р. та в її нових редакціях (1998 та 2001 рр.), проектах державних стандартів (1997, 2003 рр.) і завершуючи прийняттям програм для 12-річної загальноосвітньої школи (2005 р.).

Інтенсивний процес оновлення змісту шкільної історичної освіти розпочався наприкінці 80-х рр., в останні роки горбачовської перебудови, і був викликаний, за словами С. Кульчицького, активним переосмисленням минулого з метою «повноцінного усвідомлення суті сучасних проблем» [3, с. 7]. Перші кроки в цьому напрямку були здійснені в навчальній програмі з історії 1989 р. Хоча ця

програма, побудована на формаційному та партійно-класовому підходах, була, як зазначалося в пояснювальній записці, «спрямована на розкриття ленінської ідейно-теоретичної спадщини», до неї були внесені значні зміни щодо висвітлення періоду 20–30-х рр. ХХ ст., культу особи, негативних процесів і явищ, деформації соціалістичного будівництва в СРСР у 30–70-х рр., передбачено матеріал, який дозволяв показати роль і місце особи й народних мас, значення альтернативних рішень у виборі шляху суспільного розвитку країни [6, с. 4].

На тлі подій, які розгорталися наприкінці 80-х рр. у СРСР, значення історії як навчального предмета значно зросло. Тому в навчальній програмі (1989 р.) підкреслювалося, що шкільний курс історії – важлива ланка в навчанні (замість «необхідна ланка» у програмі 1987 р.), наголошувалося на великій виховній силі вивчення історії. Загальна кількість годин, що на це відводилася, збільшувалася з 18,5 до 19,5 годин на тиждень із 629 до 663 годин на рік. Починаючи з 1989/1990 навчального року в школах України, історію республіки почали вивчати як самостійний курс. Навчальним планом для нього у 8–11 класах відводилося 102 години, що дозволяло збільшити обсяг матеріалу з історії України.

Найістотніші зміни в програмі 1989 р. торкнулися курсу новітньої історії. Це пояснювалося поступовою відмовою від понять і провідних ідей, які не витримали випробування часом. У курсі історії СРСР упорядники програми відкинули ідею стадіальності розвитку соціалізму й пов'язані з нею поняття «нової й остаточної перемоги соціалізму», «зміцнення й розквіту соціалізму», «удосконалення соціалізму й поступового переходу до комунізму», «розвинутого соціалізму».

Відбулися зміни й у періодизації історії радянського суспільства в курсі історії СРСР. Програмою 1987 р. визначалися такі основні періоди: переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну (лютий–жовтень 1917 р.), перемога соціалістичної революції й встановлення диктатури пролетаріату (жовтень–грудень 1917 р.), радянська країна в роки іноземної інтервенції

імперіалістичних держав і громадянської війни (1918–1920 рр.), радянська країна в роки відбудови народного господарства (1921–1925 рр.), боротьба за втілення в життя ленінського плану побудови соціалізму в СРСР (1926–1937 рр.), СРСР у передвоєнні роки (1938–1941 рр.), Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу (1941–1945 рр.), післявоєнна відбудова народного господарства СРСР і подальший розвиток соціалістичного суспільства (1945–1961 рр.), СРСР у період удосконалення соціалізму й поступового переходу до комунізму (з 1961 р.) [9, с. 83–125]. У програмі 1989 р. перші періоди збігалися, а починаючи з 20-х рр., визначались такі: радянська країна в період непу (1921–кінець 20-х рр.), оформлення адміністративно-командної системи (кінець 20-х–1941 рр.), Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу (1941–1945 рр.), СРСР у середині 40-х–на початку 50-х рр., розвиток соціалістичного суспільства в середині 50-х–середині 60-х рр.), Радянський Союз у середині 60-х–на початку 80-х рр., СРСР на етапі перебудови (з 1985 р.) [6, с. 55–76].

Новий підхід до періодизації історії радянського суспільства дозволяв зосередити увагу на вивченні спроб економічного й політичного реформування СРСР під час непу та «хрущовської відлиги» (періодів, близьких за змістом до періоду горбачовської перебудови), а також виявити принципи формування адміністративно-командної системи й деформації соціалізму в СРСР, як це визначалося у програмі.

Через усю програму курсу історії СРСР 10–11 класів червоною ниткою проходила ідея деформуючого впливу культу особи Й. Сталіна на розвиток різних галузей життя радянського суспільства. До програми було внесено велику кількість історичних сюжетів, які раніше взагалі не висвітлювались або викривлено подавались радянською історіографією, – так звані «білі плями» історії; скликання й розпуск Установчих Зборів; голодомори 1921, 1932–1933 і 1946 рр.; кооперативний рух; праці О. Чайнова й М. Кондратьєва; внутріпартійна боротьба 20-х рр.; формування адміністративно-командної системи в СРСР і розгортання масового терору після вбивства С. Кірова;

негативний вплив адміністративно-командної системи на хід індустріалізації, примусова суцільна колективізація й розкуркулювання; політика більшовиків щодо церкви; репресії проти діячів культури, науки й військових; становище Естонії, Латвії та Литви у 20–30 рр.; радянсько-німецький договір про дружбу і кордони (вересень 1939 р.); вплив культу особи Й. Сталіна на європейську соціал-демократію та діяльність Комінтерну; оборонні бої літа–осені 1941 р., оточення великих угруповань радянських військ; розрив відносин СРСР з Югославією; грошова реформа та державні позики кінця 40-х рр.; примусове переселення народів і репресії проти солдатів і офіцерів; негативний вплив ідеології та практики культу особи на розвиток генетики, кібернетики, політекономії, філософії, мовознавства; викриття Л. Берії; реформи М. Хрущова та господарські реформи 1965–1967 рр.; партійна й державна діяльність Л. Брежнєва та Ю. Андропова тощо.

На шкільну програму з історії вплинуло проголошене М. С. Горбачовим «нове політичне мислення» в зовнішній політиці, тепер підкреслювався позитивний досвід СРСР у стосунках із Заходом: «Діалог із Заходом – провісник нового політичного мислення» при вивченні теми «Зовнішня політика Радянської держави у 20-ті рр.» [6, с. 59]; із назви підтеми вилучено термін «холодна війна» [6, с. 85]; усунуто притаманні радянській пропаганді 70-х–початку 80-х рр. штампи («міжнародний імперіалізм – організатор інтервенції», «зовнішня політика США після Другої світової війни – політика диктату і агресії, розв’язання і посилення гонки озброєнь, глобальних зазіхань і втручання у справи інших країн» тощо) [9, с. 119].

Через значне підсилення «людського особистісного виміру» в історичному матеріалі відбилася й популярна під час перебудови ідея особливого значення людського фактора в перетворенні суспільства. Якщо у програмі 1987 р. з історії СРСР (від початку ХХ ст. до 1937 р. (9 клас)) згадувалося 25 прізвищ історичних осіб, з діяльністю яких мав ознайомитись дев’ятикласник (10 з них були лідерами більшовицької партії й 15 – героями громадянської війни),

то у програмі 1989 р. з історії СРСР (10 клас) було 83 прізвища. Програма вимагала подавати всебічну оцінку діяльності окремих історичних осіб: «В. І. Ленін як людина, державний і політичний діяч, теоретик марксизму, керівник революційного руху», «Партійна та державна діяльність М. С. Хрущова», «Посилення суб'єктивістських тенденцій у керівництві країною на початку 60-х рр.», «Партійна та державна діяльність Л. І. Брежнєва. Серйозні недоліки у керівництві країною» тощо [6, с. 60,73,74]. Поряд з підвищеною увагою до діяльності історичних осіб до програми було внесено елементи соціальної історії в історичному ракурсі: «Ставлення до російсько-японської війни в російському суспільстві», «Вплив культу особи на морально-психологічну атмосферу в суспільстві» тощо) [6, с. 72,52,63].

Важливим здобутком програми 1989 р. можна вважати порушення проблеми альтернативних рішень у виборі шляху суспільного розвитку. Наприклад, хоча у програмі не розглядались альтернативи «Жовтневої революції в Росії», але й притаманну попередній програмі тезу про її історичну закономірність і неминучість було знято. Учням пропонувалося поміркувати про різні шляхи історичного розвитку країни на початку ХХ ст., або влітку 1917 р.: «Альтернативи історичного розвитку країни на початку ХХ ст.», «Можлива альтернатива: перемога диктатури пролетаріату або контрреволюційна військова диктатура» [6, с. 54, 56].

У 1991/1992 навчальному році Міністерством освіти України було запроваджено нову структуру історичної освіти, яка передбачала паралельне вивчення у 7–11 класах двох самостійних курсів історії України та всесвітньої історії за лінійним принципом [5, с. 33]. Відповідно до навчального плану і проекту програми з історії України, на вивчення вітчизняної історії відводилося 238 годин на рік з 595, тобто 40 %.

Відокремлення історії України у самостійний курс і збільшення годин на його вивчення автоматично призводило до збільшення обсягу навчального матеріалу. Але інноваційна сутність змін вітчизняної освіти полягала не стільки в оновленні структури історичної освіти та збільшенні

її кількісних показників, а у спробах здійснити глибокі якісні трансформації, відійти від формаційного класового підходу як єдиного правильного в історичній науці. У матеріалах до Концепції шкільної історичної освіти України зазначалося, зокрема, що вибір та побудова навчального матеріалу з історії мали здійснюватися за принципами гуманізації та взаємосполучення формаційного, цивілізаційного і культурологічного підходів, щоб надати можливість розкрити як поступальний розвиток суспільства по вертикалі, «так й наступність і внутрішню різноманітність розвитку країн та цивілізацій тієї чи іншої епохи на «горизонтальному» зрізі історії [4]. З огляду на це, за висловом С. Кульчицького, «в історичній науці переосмислення були за необхідністю найрадикальнішими» [2, с. 227].

У 1992 р. було надруковано проект програми з історії України (7–11 клас), у якому його автори (М. Коваль, С. Кульчицький, Ю. Курносів, В. Сарбей, В. Смолій) спробували відійти від формаційного підходу й пов'язаних із ним стереотипів та ідеологічних штампів, подати національну історію як складний процес державотворення. Згідно з проектом програми вивчення радянського режиму, починалося у розділі XVII «Утвердження УСРР», який було присвячено утворенню Раднаркому і специфіці радянської форми держави, «воєнно-політичному союзу» з радянською Росією, комуністичному будівництву й селянському протистоянню йому в Україні [8].

У розділі XVIII «Становище в УСРР у 1920 р. Радянсько-польська війна» розкривалися характер більшовицького тоталітарного режиму («однопартійність», «диктатура партії»), сутність і форми незалежності Радянської України, радянське будівництво, приборкання українських комуністичних партій, а також мілітаризація економіки та аграрна політика більшовиків.

Наступний розділ «УСРР в період нової економічної політики» було побудовано за логікою попередньої програми 1989 р., але із суттєвими доповненнями і змінами. Автори відмовилися від формулювань: «Неп – шлях до соціалізму», «Рух за об'єднання радянських республік», а внесли до програми характеристику міжнародного становища

УСРР на початку 20-х рр., сутність договірної федерації між РСФРР та УСРР (грудень 1920 року), курс більшовиків на ліквідацію державності національних республік і позицію щодо цього Х. Г. Раковського, конституційне оформлення Союзу РСР, досягнення й складності українізації, обмеження демократії, на фоні лібералізації й формування адміністративно-командної системи. В темі «Перші кроки культурного будівництва» зроблено наголос на національному відродженні в мистецькому житті, створення УАПЦ, разом з тим – на наростанні неприязні до людей розумової праці [8, с. 48–50].

Розділ XX «Утвердження адміністративно-командної системи в народному господарстві (1929–1938 рр.)» за своєю назвою і структурою теж був подібним до аналогічного розділу програми 1989 р. Тема «Успіхи і труднощі індустріалізації» подавалась вже без радянських штампів «історична необхідність», «вирішальна роль робітничого класу». Увага концентрувалася на проблемах темпів індустріалізації й дискусії з цього приводу, репресіях проти господарників і спеціалістів, сутності стаханівського руху й ініціативі у змаганнях, втраті природних стимулів у розвитку промисловості групи «А». Вилучалася теза про колективну економіку як мету соціалістичного будівництва [8, с. 51]. Тема «Колективізація сільського господарства» також докладно повторювала програму 1989 р. на прикладі України. Тема «Становище у сфері культури. Кінець українізації» була викладена критичніше, ніж у програмі 1989 р., де перетворення в культурі подавалися як культурна революція і як історична необхідність: підкреслювалися труднощі й суперечності в освіті, обов'язкове викладання російської мови, поширення вихвалання особи Й. В. Сталіна через культурно-освітні установи, перехід від неприязні до фізичного знищення інтелігенції, репресії проти вчених, складності у творчій діяльності письменників, суперечності в розвитку мистецтва, гоніння проти церкви й заборона УАПЦ, вводилися нові імена діячів культури (М. Зеров, У. Самчук, Є. Плужник, М. Бойчук, Лесь Курбас та інші). Тема, присвячена соціальному розвитку, називалась «Соціальна незахищеність людини».

У ній увага зосереджувалася на розбіжності між проголошеною демократизацією суспільства й реальністю: безоплатність примусової праці ув'язнених у таборах, згортання політики коренізації, гарантування мінімуму благополуччя, розширення репресій.

Розділ XXI «Україна у період Другої світової війни (1939–1945 рр.)» завершував матеріал історії України у 10 класі. Автори проекту програми принципово по-іншому підійшли до формування матеріалу в цьому розділі, відійшовши від традиційного для радянської історіографії і пропаганди терміна «Велика Вітчизняна війна радянського народу» та розглянувши події в Україні в контексті Другої світової війни, таким чином, визначивши хронологічні межі періоду 1939–1945 рр. Вивчення розділу було запропоновано розпочати з характеристики становища західно-українських земель, діяльності ОУН і складної долі Закарпатської України, реалізації таємного протоколу договору між СРСР і Німеччиною 1939 р., вступу Червоної Армії на територію Західної України, радянської нових областей з притаманною їй адміністративно-командної системою управління, тоталітарним контролем за населенням, репресіями і депортаціями. Після цього вивчалася тема «Україна напередодні трагічних випробувань», у якій йшлося про складнощі соціально-економічного становища республіки і прорахунки радянського керівництва. Події Другої світової війни від 22 червня 1941 р. до 9 травня 1945 р. автори назвали радянсько-німецькою війною й поділили на три етапи: 22 червня 1941 р. – листопад 1942 р. – перший період, 1943 р. – корінний перелом, 1944–1945 рр. – останній період. Порівняно із попередньою програмою 1989 р., було включено матеріал про загарбницькі плани нацистської верхівки щодо України, діяльність ОУН, спробу проголошення у Львові самостійної української держави, арешти і розстріли членів ОУН, посилення репресій радянських військ у прифронтовому тилу, негативні наслідки сталінського волюнтаризму в керівництві бойовими діями, поразка військ Південного фронту під Уманню та Південно-Західного фронту під Києвом, невдачі військ Червоної Армії на Донбасі, під

Харковом і в Криму (1942 р.), становище українських земель під румунською та угорською окупацією, розгортання діяльності ОУН і створення УПА, бої на «Міні-фронті», відбиття контрнаступу фашистських військ на Житомирському напрямі, дії УПА у 1944–1945 рр., рух української діаспори на підтримку СРСР.

Проект програми 1992 р. для 11 класу мав таку ж побудову, як попередня програма. Розділ XXII отримав назву «Україна у післявоєнний період». До нього було внесено сюжети про діяльність України на міжнародній арені, дії збройних формувань ОУН-УПА, зловживання місцевих партійних і державних організацій на Західній Україні, діяльність ЮНРРА на Україні, операцію «Вісла», ліквідацію греко-католицької церкви, масові депортації місцевого населення, вплив «жданівщини» на розвиток науки і культури в Україні.

Наступний розділ «Спроба здійснення нової політики (друга половина 50-х–перша половина 60-х рр.)» також наслідував логіку попередньої програми, але із залученням нового матеріалу, зокрема про зародження правозахисного руху та громадянського опору («Українська робітничо-селянська спілка»), появу «шістдесятників», нову хвилю ідеологічних звинувачень прогресивно мислячих діячів культури, діяльність України на міжнародній арені.

У розділі XXIV «Наростання кризових явищ (друга половина 60-х–перша половина 80-х рр.)» автори чітко окреслили комплекс проблем, що призвели до наростання кризи: посилення централізації управління виробництвом, недооцінка назрівання соціальних проблем, зміни в соціальному складі населення, згортання демократії, розширення панування бюрократичних сил, нагромадження недоліків у системі народної освіти, уповільнення темпів розвитку науки, всезаборона в художній творчості. Окреме місце у розділі посіла тема «Розвиток національно-визвольного руху», в якій висвітлювався спротив політиці русифікації і свавілля, боротьба за права людини і поширення репресій проти інакомислячих.

Завершував проект програми розділ «Україна на шляху до свободи і незалежності». Він розпочинався з

характеристики піднесення суспільно-політичної активності населення наприкінці 80-х–початку 90-х рр., яке відбувалося на тлі зростання національної свідомості та поглиблення кризових явищ у виробництві й соціальних галузях. Чільне місце в розділі посідав матеріал про проголошення суверенітету й незалежності України.

У цілому, проект програми з історії України 1992 р. викликав різні оцінки вчених, оскільки пропонував нову комплектацію навчального матеріалу із залученням широкого кола нових фактів і оцінок, але поштовхом до бурхливої дискусії не став. Автори проекту М. Коваль, С. Кульчицький, Ю. Курносів вважають, що цей проект був проголошенням «історичної концепції, що базується не на догмах, а на правді життя». На думку Я. Дашкевича, програма 1992 року була занадто москвоцентричною і недостатньо служила справі незалежності України [1, с. 11].

Навчання за проектом програми з історії України й орієнтовним тематичним плануванням здійснювалося до 1996/1997 навчального року, до початку дії нової програми, в якій найістотніших змін зазнав матеріал з історії України. Її автори (Я. Грицак, Р. Лях, П. Панченко, І. Підкова, Н. Теплоухова, Ф. Турченко, Г. Швидько, Р. Шуст) запропонували принципово іншу структуру курсу «Історія України». Відштовхуючись від загальноприйнятого у світовій історичній науці розподілу історії на стародавню, середньовічну, нову й новітню, вони відмовилися від надмірного дроблення курсу історії України на 24 розділи й поділили весь курс на 6 розділів: «Давня історія України», «Україна в період середньовіччя», «Нова історія України (перша частина)», «Нова історія України (друга частина)», «Новітня історія України (перша частина)», «Новітня історія України (друга частина)».

Вивчення радянської моделі державності розпочинається у темі «Україна в боротьбі за збереження державної незалежності (1918–1920)», де політику радянської влади в Україні в 1919 р. схарактеризовано лаконічно: червоний терор, націоналізація промисловості, продовольча диктатура. Матеріал про першу Конституцію УСРР, утворення трьох радянських армій, фінансову єдність вилучався як

другорядний. Наголошувалося на невдоволеності політикою більшовиків, повстаннях проти неї, відмінності націонал-комуністів від більшовиків [7, с. 49–50].

Тема 3 «Українська СРР в умовах нової економічної політики» визначалася в межах 1920–1928 рр. (раніше з 1921 р.) і вже не дублювала матеріал всесвітньої історії про впровадження економічної політики «відродження народного господарства», формування адміністративно-командної системи, проте більше розкривала голод 1921–1922 рр., політику «українізації» (коренізації), літературну дискусію 1925–1928 рр. У сюжетах, присвячених входженню УСРР до складу СРСР, підкреслювалася зміна статусу УСРР за договором федерації протягом 1921–1924 рр., фактична втрата Україною суверенітету, фіктивність права виходу з Союзу РСР [7, с. 52–53].

Тема 4 «Радянська модернізація України (1928–1939 рр.)», яка у проекті мала назву «Утворення адміністративно-командної системи в народному господарстві», позбавилась у назві популярного наприкінці 80-х рр. терміна «адміністративно-командна система» як такого, що містить елементи тавтології. Проте він зберігся в переліку основних понять програми. У тексті програми вживався термін «командна економіка». Поняття «індустріалізація» подавалось з прикметниками «сталінська» та «форсована». Та й пов'язані з індустріалізацією події висвітлювались критичніше: відмова від економічних методів регулювання господарством, централізація управління, «штурмівщина», репресії проти робітників. Досягнення цього часу не приховувались, але й не проголошувалися «успіхами». Негативні наслідки індустріалізації, які раніше називалися труднощами, дістали назву «провалів перших п'ятирічок». Колективізація не відокремлювалася від розселяння України. Наголошувалося на форсованому характері колективізації (соціалістичні змагання при створенні колгоспів, самознищення сільського господарства, ліквідація куркульства подавалися тепер як репресії проти всього селянства, колгоспи – як специфічна форма новітнього закріпачення селян, голодомор – як закономірне явище й наслідок політики колективізації), на її відмінності від

кооперування. Замість дещо гучної назви «Соціальна незахищеність людини» у програмі 1996 р. була запропонована тема уроку «Громадсько-політичне життя», в якій визначались глибокі соціальні деформації, формування партійно-державної та господарчої номенклатури, роль ідеології у службі терору. Масові репресії розглядалися не як символ часу (1937 р.), а як невід'ємний елемент сталінських репресій, причому було знято наголос на знищенні партійних, комсомольських і радянських кадрів, йшлося вже про жертви репресій узагалі. У матеріалі про стан культури знайшли своє відображення політизація шкільного життя, русифікація, знищення кобзарства й лірництва, знищення храмів тощо [7, с. 53–55].

У темі 6 «Україна під час Другої світової війни» авторами програми було здійснено спробу відійти від усталених у радянській історіографії штампів («корінний перелом» тощо) і подати основні періоди війни під назвами «Окупація України військами Німеччини та її союзників», «Україна в 1943 р.», «Україна на завершальному етапі війни (1944–1945 рр.)». Окремий урок відводився на висвітлення окупаційного режиму й розгортання антинацистського руху Опору в Україні. Саме в цьому контексті розглядався «Акт проголошення відновлення Української держави» від 30 червня 1941 р., підкреслювалася наявність двох течій в русі Опору в Україні, характер стосунків між ОУН і УПА з радянськими й польськими партизанами у 1943 р. Серед подій 1944–1945 рр. знайшли своє відображення при-мусове виселення татар, греків і вірмен з Криму, початок боротьби ОУН і УПА проти радянських структур, репресії радянської влади у Західній Україні. До теми було внесено матеріал про культуру України в роки війни [7, с. 56–58].

Розділ IV «Новітня історія України. Частина друга» (11 клас) починався з теми 7 «Післявоєнна відбудова і розвиток України в 1945–середині 50-х рр.», побудованої інакше, аніж пропонувалося у проекті. Спочатку подавалися зміни, що відбувалися в Україні наприкінці 40-х рр.: два уроки відводилися вивченню процесу радянської заходних областей України (за проектом цей матеріал

розглядався при вивченні суспільно-політичного та культурного життя), потім подавалися події першої половини 50-х рр. і характеристика культурного життя у другій половині 40-х—на початку 50-х рр.

У темі 8 «Україна в умовах десталінізації 1956–1964 рр.» чіткіше були розставлені акценти на дозованості реабілітації, обмеженості демократизації, посиленні авторитаристських тенденцій у керівних ланках, без зведення всього до проявів суб'єктивізму й волюнтаризму; «зближення і злиття націй», початок русифікації, ідеологізація культурного життя. Окремий урок відводився для висвітлення зародження дисидентського руху.

Тема 9 «Україна і загострення кризи радянської системи (1965–1983 рр.)» була побудована за іншою логікою: політико-ідеологічна криза системи, наростання економічної кризи, життєвий рівень населення, наростання кризових явищ у культурі, опозиційний рух. У ній знайшли відображення діяльність П. Шелеста, В. Щербицького, індустріальна гігантomanія, перетворення України в зону екологічного лиха, нарощування воєнно-промислового комплексу, міграція сільського населення, «неперспективні» села, дефіцит і черги як найхарактерніші риси життя радянських людей у 70–80-х рр., зростання рівня смертності, поглиблення ідеологізації й русифікації освіти, антитоталітарні тенденції в літературі, українське поетичне кіно, каральна медицина, вереснева демонстрація у кінотеатрі «Україна» 1965 р., релігійне дисидентство тощо.

Тему 10 «Розпад Радянського Союзу і відродження незалежності України» пропонувалося вивчати за такою схемою: пошук виходу з історично глухого кута, погіршення економічної ситуації, зростання політичної активності суспільства, початок формування багатопартійності, проголошення незалежності України [7, с. 63–65]. Завершувала курс історії України тема 11 «Україна в умовах незалежності». У ній висвітлювалися розгортання державотворчих процесів, творення національної економіки, становище в соціальній сфері, зовнішня політика, новий склад Верховної Ради й нові тенденції в культурному та духовному

житті, відзначалися здобутки цього періоду (формування трьох основних гілок влади, розробка військової доктрини, створення власної фінансової системи, досягнення міжнародної злагоди, визнання України міжнародним співтовариством) та актуальні проблеми (Чорноморського флоту, криміналізації економіки, номенклатурної «прихвизації», приватної власності на землю, ланцюгові інфляції, падінню життєвого рівня тощо) [7, с. 65–68].

Таким чином, з кінця 80-х років–90-х рр. у шкільних навчальних програмах з історії відбулася кардинальна зміна у висвітленні радянського суспільства від м'якого критичного ставлення до «адміністративно-командної системи» з притаманним їй культом особи (1989 р.) до визнання сталінізму різновидом тоталітаризму, якому притаманні націоналізація засобів виробництва, директивно-планова економіка, централізоване господарювання, ліквідація ринку, індустріалізація промисловості, суцільна колективізація сільського господарства, терор і репресії. Вхордження України до складу СРСР – фактично було втратою суверенітету, внаслідок чого Україна опинилася у тенетах тоталітарного режиму, що мало згубний вплив на українське суспільство (1996).

1. Дашкевич Я. Р. Культурний детермінізм і навчання історії України // Конспект. – 1995. – № 7. – С. 3–14.

2. Кульчицький С. В. Державний стандарт освіти й вимоги до нового покоління підручників з історії // Українська історична дидактика. – К. : Генеза, 2000. – С. 227–232.

3. Кульчицький С. Наша спільна робота // Свічення душі. – К. : Генеза, 2000. – С. 7–9.

4. Матеріали до концепції шкільної історичної освіти України. Проект // Освіта. – 1992. – 12 травня. – Методика, газета в газеті «Освіта». – № 8. – С. 1–3.

5. Про навчальні програми на 1992/93 навчальний рік для масових шкіл, середніх ПТУ, шкіл з поглибленим вивченням окремих предметів, ліцеїв і гімназій // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. – 1992. – № 15–16. – С. 32–36.

6. Програми для середніх навчальних закладів. Історія. 5–11 кл. – К. : Рад. школа, 1989. – 96 с.

7. Програми для середньої загальноосвітньої школи. Історія України. 5–11 класи. Всесвітня історія. 6–11 класи. – К. : Перун, 1996. – 126 с.

8. Програма з історії України. 7–11 класи (Проект) // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. – 1992. – № 7–8. – 64 с.

9. Программа восьмилетней и средней школы . История. 4–10 класс. Основы советского государства и права. 8 класс. – К. : Радянська школа, 1987. – 152 с.